

במרחביה, כשהיא, בת הקיבוץ, היתה בת חמש-עשרה והוא, חבר השומר הצעיר מתל-אביב, בן שש-עשרה. בכל חייהם מאז - בקיבוץ, בהחלטה לעזוב, במעבר לתל-אביב, בהתייבשותה לשאת בעול הפרנסה (כדי שהוא יוכל לכתוב), בשנות ההוראה שלה בבתי ספר שונים (שאליהם נסעה בכמה אוטובוסים), ברכישת הדירה, בגידול שתי הבנות, בלימודים באוניברסיטת תל-אביב, בויתור על קריירה אקדמית למענו, בעמידה במשבר (עקב בגירתו), ובשני התקפי הלב שלו - היתה עדנה המשענת האיתנה.

אולם חלקה רב לא רק בבניין המשפחה, אלא גם בתרומתה הרבה ליצירתו. היא היתה הקוראת הראשונה של כתבי היד, מסייעת לו בהגהות ובתיקונים, בעצה ובהכנה שלא יכול היה בלעדיה. לפי המסופר בפרק שביעי ("שנה קשה ועצומה") באחד המשברים בהוצאה לאור של זכרון דברים, כאשר היה מדוכדך ושקל שלא להוציא כלל לאור, היא מטיחה בו: "לא! זה לא יהיה יענקל'ה! אתה תוציא את הספר לאור אפילו אם הוא יהיה כישלון מוחלט! את זה אתה חייב לי! אחרי כל השנים האלה. יותר מחמש שנים שאני חיה עם הספר הזה. אתה תוציא אותו לאור!" (עמ' 277). יעקב שבתאי מכיר בתרומתה וביום שסיימו את התיקונים האחרונים והוא בחר בשם "זכרון דברים" (מתוך רשימה של עשרות שמות, כמנהגו בשני ספריו), אמר לה: "אני מקדיש לך את הספר הזה. מגיע לך" (צילום עמוד ההגהה עם דברי ההקדשה בכתב ידו אף מופיע בספר. עמ' 284), אלא שלבסוף הקדישו לאמו, מאשה, שמתה במפתיע כמה שבועות לפני הופעת הספר. עם זאת ברומן השני סוף דבר, שהופיע לאחר מותו, אך תוכנו בקפידה לפניו, מופיעה ההקדשה בדפוס "הספר הזה הוא של עדנה". כשקוראים את ספרה ברור שאין זו חובת אנשים מלומדה מצדו, אלא דברים המשקפים את עומק הרגשותו.

ויש בספר גם דברים מעניינים מהמעבדה של הסופר, המתפרסמים בו לראשונה, שהם תרומה לקורא ולחוקר. למשל, שיטת עבודתו על זכרון דברים, הקרוי, עד מתן שמו הסופי "הספר", וכן על יצירותיו האחרות. שבתאי עבד על הספר במשך חמש שנים, ממאי 72 עד מאי 77. עבודת העיצוב שלו היתה שיטתית, מתוכננת ומעמיקה. לכל מה שכתב קדמו תוכניות, רשימות, טיוטות. תחילה בכתב יד אחר כך במכונת כתיבה. הנה שתי "הערות עבודה" כאלה (מתוך שמונה) לזכרון דברים שרשם לעצמו:

1. סיפור נהר כשהציר המרכזי הם העיר והמשפחה.

2. התהליך הכללי הם איבוד התום, היחס הראשוני, הקרבה ומאידך - התרחקות, התפוררות, התפרדות, התנכרות, חמדנות, מטריאליזם - ועם זאת חיפוש אחר קרבה, ובעיקר חיפוש אהבה וטעם החיים. (עמ' 121)

העניין בהערות אלה, שהן בבחינת גילוי כוונות היוצר בדבר יצירתו, מתברר לאור הביקורות שהתפרסמו על הספר לאחר הופעתו. חנה סוקר-שוואגר במסתה ("החברתי והפוליטי בזכרון דברים", 'תיאוריה וביקורת' (חוברת 8 קיץ 1996), מתייחסת

את המציאות בכלים מרקסיסטיים ומסרב לראות נכוחה את ההווה הכלכלית חברתית. בדברים שלמעלה מצטטת מטר את מרקס: "רק באמצעות עוצמה חומרית, ניתן להפוך את העוצמה החומרית על פיה". כאשר כוונתו שרק באמצעות עוצמה חומרית מהפכנית ניתן להפוך את העוצמה החומרית הקפיטליסטית על פיה. תיאורטית זה אולי נכון (לפי תורתו על הסתירה שבין "כוחות הייצור ליחסי הייצור"), אולם כל התבוננות למעשה במציאות של היום מראה שהעוצמה החומרית הקפיטליסטית גדולה לאין שיעור מהעוצמה החומרית המהפכנית. אמריקה עצמה עשויה לשמש כאן מטאפורה טובה: תודעתה שמאלית - מציאותה קפיטליסטית. תודעתה המתקדמת אינה יכולה שלא להיות שמאלית - האקדמיה, האוניברסיטה, התרבות, הקולנוע, הטלוויזיה, התקשורת וכדומה. אבל המציאות הכלכלית אינה יכולה שלא להיות קפיטליסטית, כי רק היא מביאה לשגשוג כלכלי מירבי ופרנסה למאות מיליונים. וכיוון שהמציאות החומרית היא הקובעת, משקלה רב יותר. כל מרקסיסט מדעי היה שם לב לכך, אבל החיים ב"צללי מרקס" אינם רואים זאת, כשם שאינם רואים את מיליוני מהגרי העבודה הלא לבנים, הנוהרים אל מרכזי המערב "הקפיטליסטי, מיליטריסטי, גזעני, מיזוגני, הומופובי, המדכא ומנצל", תוך סיכון חייהם. ועוד שאלה מעניינת: מטר מזכירה את אפריקה, אסיה, דרום אמריקה, איראן, אלג'יריה, הפלסטינים ועוד. ומתעלמת מן המקום האחד שבו נעשה כיום הניסיון המרתק ביותר של שילוב בין כלכלה קפיטליסטית למשטר קומוניסטי: סין. זו בוודאי איננה השמטה מקרית של הכלכלה השנייה בגודלה בעולם, אלא חוסר יכולת להכיל אותה אידיאולוגית.

עצם מעצמו

כי היום עובר הוא עדות על חייהם של שני אנשים אשר "נקטפו זה אל זה, השתרגו זה בזה, אך גם פנו זה כנגד זה" - עדנה ויעקב שבתאי, שהוא גם 'זכרון דברים' ו'סוף דבר' על תקופה ועל דור

ספרה של עדנה שבתאי כי היום עובר (הספרייה החדשה, הקיבוץ המאוחד 2019) הנקרא חיי עם יעקב שבתאי מגדירו בדיוקנות. הנושא הוא "חיי", כלומר חייה של עדנה שבתאי, והמשלים הוא יעקב שבתאי, שמת באמצע חייו בן ארבעים ושבע. ואכן, אין ספק כי במסכת החיים הזו "שלושים ואחת שנים של חיים סימביוטיים", כמוגדר על גב העטיפה, היתה עדנה בנחישותה, חוכמתה, אומץ לבה, וכשרונה, עמוד התיכון של הבניין המשותף שבנו שניהם. יענקל'ה, כפי שהוא נקרא בפיה בספר, מאשר זאת באחת הפסקאות לקראת סופו: "אשה שלי, כל מה שעשית, כל ההחלטות שלך במשך השנים, שאני כל כך התנגדתי להן, היו נכונות. לעזוב את הקיבוץ, ללמוד באוניברסיטה, ללמוד אצל נועה אשכול - עכשיו אנחנו קוצרים את הפירות שלהן" (עמ' 328). מה שמסוכם כאן במשפט קצר אחר, אינו אלא פסגתה של מסכת ארוכה של קשיים, משברים, ומאמצים המסופרים מעל דפיו. השניים הכירו באוגוסט 1950

של בן אדם. וגם: "העיקרון הוא כזה: תמיד המשפט מתחיל בדמות אחת ונגמר באחרת. מין תנועת עקלתון של המשפט. רצייתי לכתוב ספר שמספר את עצמו." על המציאות הישראלית: "בשורש הדבר זו תחושה של התפוררות. הפניית עורף לכמה עקרונות יסוד שפרנסו את הארץ הזאת. אני מאוד נבהל מתהליך של ברוטאליזציה ושל שנאת התרבות שמתפשט כאן." על המעשה הספרותי עצמו: "אני לא אוהב ספרות המשמשת אילוסטרציה למשהו. אני אוהב שהיצירה הספרותית אוטונומית. שואלים אותי 'מה זכרון דברים מסמל?' אני משתדל שהוא לא יסמל, שיהיה הוא עצמו, קודם כל."

יש בספר עוד דברים רבים. למשל, מכתביו המרובים לעדנה (אולי צריך היה לצמצם את כמותם); פרשת דחיית כתב היד של 'עורב הנחוש' (כך נקרא אז זכרון דברים), על ידי אברהם יבין, העורך בהוצאת עם עובד, המובאת במלואה בספר (ועל כך יש להעריך את המחברת ואת העורך); חוג ידידיהם התל-אביבים מן התיאטרון והטלוויזיה; ימיה של עדנה שבתאי כמורה בבתי ספר וכתלמידה בסטודיו של נעה אשכול, ועוד.

מה שצריך לומר לסיום הוא, שחשיבות כי היום עובר תלויה במידה רבה בחשיבות יצירתו של יעקב שבתאי, ובפרט בשני הרומנים הגדולים שלו זכרון דברים וסוף דבר. אחרי ארבעים שנה כמעט, מאז הופעתם לראשונה, עיינתי בהם מחדש ונכבשתי שוב בכישרון הכתיבה הגדול של שבתאי. אין זה פוטר אותו כמובן מביקורת. למשל, יחסו של שבתאי לנשים: ציאר בזכרון דברים ומאיר בסוף דבר, כגבר הרואה את המדד להצלחתו בחיים בשאלה עם כמה נשים שכב. איני בטוח גם אם דברי "המוביל מתורכיה" (עמ' 25), המוביל את המזנון לדירתם של מאיר ואביבה, היו עוברים היום את סף התקינות הפוליטית, אבל קסמם עומד להם על אף הכל. וכאן צריך להזכיר את תהייתה של עדנה שבתאי עצמה בספר: "פעמים רבות שאלתי את עצמי, כשהתבוננתי לאחור, איך קרה שהוא צמח להיות ככה איש כותב? נער ספורטאי, כוכב כדורסל יפה תואר, שהיה מוכן לבלות שעות בפטפוטים וסיפורי שטות, איך הפך להיות סופר ומחזאי שיצירותיו חותרות לפענח את חידת חיי האדם?" (עמ' 76). יש לה תשובה מקיפה ותשובה מצומצמת. את התשובה המקיפה יקרא הקורא בספר ואילו המצומצמת היא זו: "קודמת לכל היתה האהבה שלו למילים. את האהבה הזו פגשתי בערב השני להכרותנו, כשטיילנו על כביש עפולה בית-שאן והוא דקלם לי ברוב התלהבות את חרוזיו של דנטה, שהמורה להיסטוריה בכיתה השישית, לימד אותה באיטלקית. לא הופתעתי לפגוש אותן שורות בדפים האחרונים של סוף דבר, שנשאר אחרי מותו בהמתנה לסיום העריכה. והיתה האישיות שלו. הוא היה עמוק ברגשותיו, בתחושותיו, דק הבחנה ועמוק במחשבותיו. היו בו עוצמות של רגש ודמיון. ולצד אלה סקרנות אדירה לחיים ולעולם" (עמ' 68).

לשתי ביקורות מרכזיות כאלה - של ניסים קלדרון ("עד ה-17 במאי 1977") ושל דן מירון ("הזיכרון כאידיאה") 1979. לדבריה, פרשנותו של קלדרון היא "פוליטית" ואילו פרשנותו של מירון היא "מטאפיזית". ביקורתו של קלדרון הושפעה מסמיכות הופעת זיכרון דברים למהפך של 1977. לפיכך "הציג קלדרון פרשנות פוליטית שחיברה בין המציאות הפוליטית לבין היצירה כאילו לא היתה אלא שיקוף שלה". קלדרון יצא "ללמד זכות על דור האבות... דור האבות חי הרבה מיני חיים, ושבתאי יודע רק מין אחד". מכאן לדעתו גם "המונוטוניות ברומן". סוקר-שוואגר סבורה שקלדרון מחמיץ את העושר הפוליפוני של הספר. עם זאת, היא מכירה בשלושת מוקדי העימות שסימן: "קלדרון מציב בשורה אחת כמה מוקדי עימות בחברה הישראלית - העימות בין דור האבות לדור הבנים בתנועת העבודה, העימות הבינעדתי והבעיה הפלסטינית"; מוקדים המשמשים אותה כנקודות מוצא לדיון במאמרה השלם.

על ביקורתו של דן מירון ("הזיכרון כאידיאה") היא כותבת: "מירון השפיע על תהליך הקאנוניזציה של הרומן עוד בטרם הצליח קהל הקוראים לסיים את הקריאה". לשם כך היה נחוץ לו "עיקרון-על אידיאי", אף על פי שהיצירה, לדעתה, לא העמידה במרכזה אידיאות גדולות. לטענתה, מירון מציג מעין מטאפיזיקה שבה "עקרון הזיכרון המתמשך משמש כקטגוריה רוחנית ואסתטית מסודרה". גם ממירון היא מסתייגת: "אני חולקת על הגדרת הזיכרון כעיקרון מאחד... אין בטקסט של שבתאי שום איתות לכך שיש בסך כל הזיכרונות האנושיים משום תחליף מבוקש לסדר ולמשמעות אלוהיים". (כמובן, גם פרשנותה שלה פתוחה לביקורת. אך לא זה ענייני כאן).

ואכן, מעניין לראות מה כתב שבתאי ב"הערות העבודה" שלו על הרומן שביקש לכתוב. אני יודע שעדות המחבר על כוונותיו איננה בהכרח קובעת, ובכל זאת. ובכן שבתאי איננו מדבר לא על "הפוליטי" וגם לא על "האידיאי". התארים הבולטים שהוא חוזר עליהם הם "סיפור נהר" ו"סיפור של התרחקות, התפוררות, התפרדות, התנכרות, חמדנות".

דברים דומים אומר יעקב שבתאי בראיון האחרון לאילנה צוקרמן בתוכנית "מילים שמנסות לגעת" ביולי 1981 והמופיע גם הוא כנספח בספר. דברים פשוטים וישרים (שלא אחת צוטטו שלא על פי כוונתם), למשל, על תל-אביב: "אני חושב שהספר ספוג געגועים. מה זה הסיפור של תל-אביב שהיא משתנה? מה זה שאני מרגיש עצמי בה כמו פליט?" על הדמויות הרבות המאכלסות אותה: "אני רק רוצה דבר אחד: שהם פשוט ירדו מהשמים וייתיצבו פה. ולזה אני מצפה יום יום. פשוט - ירדו מהשמים וייתיצבו פה." על דרך הסיפור המיוחדת (ספר שכולו פסקה אחת): "רצייתי ש'זכרון דברים' יספר את הכל. ואני לא מתכוון לסיפורים גדולים. באמת, לדברים הקטנים ביותר איזה פיהוק שמישהו פיהק, משפט שנתקע לי בראש, פרצוף